

«Складна, витончена людина нашої культури потребує, щоб універсальний історичний процес поставив у центр її інтимну індивідуальну трагедію і проклинає добро, прогрес, знання, якщо вони не хочуть рахуватись з її загубленим життям, загиблими надіями, трагічним жахом її долі».

М.Бердяєв.

ЗАХІДНА ФІЛОСОФІЯ КІНЦЯ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ

Мета даної теми полягає в ознайомленні студентів з особливостями та основними закономірностями розвитку західноєвропейської філософії кінця ХІХ-ХХ століть, визначенні загальних рис основних філософських напрямів і течій цього періоду. Це допоможе з'ясувати місце, роль і значення основних некласичних філософських концепцій в історичному й сучасному контекстах. Тема розкривається через розгляд наступних питань:

1. Історичні та соціокультурні передумови формування західної філософської думки кінця ХІХ-ХХ століть.
2. Основні течії західної некласичної філософії:
 - а) «філософія життя»;
 - б) філософська антропологія;
 - в) екзистенціалізм та його основні напрями;
 - г) позитивізм: його сутність та історичні форми;
 - д) релігійна філософія.

1. Історичні та соціокультурні передумови формування західної філософської думки кінця ХІХ-ХХ століть.

Вивчаючи перше питання, студенти мають зрозуміти що, ретроспективний погляд на західну філософію кінця ХІХ – ХХ століть передбачає, перш за все, вивчення історичних та соціокультурних умов які

склалися на той час у Західній Європі. Студентам також слід звернути увагу на характерні ознаки часу, що породжували низку глибоких соціальних зрушень та вплинули на зміни філософського осмислення проблеми людини, суспільства, сенсу історії тощо.

Науково-технічна революція, яка розпочалась „новітньою революцією в природознавстві” на зламі XIX-XX століть, виявила величезні перспективи освоєння земної і космічної природи, але разом з тим і глобальні проблеми людства: екологічну, демографічну, економічну, сировинну, енергетичну, проблему відвернення світової термоядерної війни тощо.

Перед філософами постала необхідність: по-новому осмислити одвічну проблему „людина - світ” і при цьому визначити своє відношення до „класичної” філософії якій були властиві віра в силу людського розуму як принцип у поясненні світобудови; віра в соціальний прогрес як поступальний процес реалізації розуму в історії людства; віра в здійснення розумної суспільної організації.

Новітня наукова революція порушила „класичну” ньютонівську ясність світорозуміння, а кризові явища у суспільстві, особливо катастрофічні події двадцятого століття (дві світові війни, встановлення тоталітарних, репресивних режимів тощо), підірвали „благодішну віру в історичний розум і прогрес, виявили ілюзорні засади історичного оптимізму.

У філософії почала посилюватися реакція проти класичного раціоналізму; акцент був перенесений на ірраціональний аспект дійсності. Вже Артур Шопенгауер (1788-1860) вбачав сутність світу не в розумі, а у позасвідомій „світовій волі”, первинній по відношенню до уявлення та розуму. Головною його працею, в якій він досконало розвив концепцію ірраціоналізму, став твір «Світ як воля і уявлення». Продовжує цю лінію у філософії Фрідріх Ніцше (1844-1900) та інші філософи – ірраціоналісти.

Студенти повинні зрозуміти, що філософське життя Європи другої половини XIX ст. визначало багатоманітність течій, світоглядних настанов на світ і людину, співіснування протилежних напрямів.

2. Основні течії західної неklasичної філософії:

а) „Філософія життя”

Приступаючи до вивчення другого питання теми, студентам слід звернути увагу на той факт, що наприкінці XIX - у першій чверті XX століття в Європі набула популярності світоглядна думка, яка проголосила *життя* основним предметом філософії.

Ф.Ніцше (1844-1900) був одним із засновників напрямку, який набув назви „філософії життя”, різні варіанти якого розробляли Г.Зіммель, В.Дільтей, О.Шпенглер, А.Бергсон, З.Фрейд та інші. Філософи цього напрямку відійшли від характерної для класичної філософії теми раціонального освоєння світу. Їх мало цікавив об’єктивний світ, а більш хвилювала людина як земна біологічна істота – із стихією волі та позасвідомими потягами. Якщо в системах німецької класичної філософії воля визначалася через розум, а свобода волі означала свободу усвідомленого вибору, то такі філософи як А.Шопенгауер та Ф.Ніцше утверджують первинність волі стосовно всіх інших проявів духовного життя, в тому числі й стосовно розуму.

„Філософія життя” знаменувала собою поворот до людини, її проблем і переживань. Якщо для класичної філософії основною тезою було - „істина понад усе”, то для філософії життя – „людина понад усе”.

Фрідріх Ніцше, продовжуючи розвивати ідею ірраціональної філософії А.Шопенгауера про позасвідому „світову волю”, тлумачить її як „волю до влади”. Саме „воля до влади”, на думку Ніцше, є найглибшим принципом розвитку людського роду. Вона утверджує людське в людині, проте може породити і наступний еволюційний щабель – Надлюдину. Становище Надлюдини відносно людини таке саме, як становище людини відносно її тваринних пращурів.

Людина, вважав філософ, є проміжною стадією еволюції, що веде до Надлюдини. Вона не має самостійної цінності, а тому повинна подолати свій людський стан і вийти за його межі, стати Надлюдиною. У відомій праці „Так

говорив Заратустра” Ф.Ніцше розгортає тему недоліків сучасної йому людини, яка є слабкою і хибною, бо не може подолати саму себе як істоту з величезними протиріччями. Щоб вирішити ці протиріччя і подолати свої хибності, людина повинна розвинути в собі „волю до влади”, яка надана природою, але ж не має повного використання, бо не усвідомлюється самою людиною. Саме відсутність ясного розуму про свою внутрішню силу, веде людину до утворення різноманітних форм релігії, як зовнішньої опори. Саме релігія породжує догмат Бога на якого й спирається людина при вирішенні питання: що є добро, а що є зло? Сильна особистість сама повинна вирішувати свій шлях до добра, вважає філософ, не перекладаючи це на Бога.

Християнство, що культивує страждущу людину, за словами філософа, є релігією рабів. Благодіяння церкви на підтримку слабких призвели, на його думку, до погіршення європейської раси. Все благородне, мужнє, владолюбне, властиве вищому і найбільш вдалому типові „людина”, церква знищила. Тому він так пристрасно здійснює переоцінку основних християнських цінностей – любові до ближнього і співчуття до страждань іншого. Для мужніх людей, людей вищого типу, релігія є лише кайданами.

Переоцінюючи цінності, Ніцше змусив подивитися на культуру під кутом зору життєво-біологічних цінностей, які сприяють виживанню людини як біологічного виду. Європейська культура з християнськими догмами, на його думку, придушує в людині волю до влади, породжуючи слабку, хибну істоту. Де які дослідники вважають, що саме філософія Ф.Ніцше вплинула на формування ідеології фашизму та расизму. Але ж філософ у свої творах ніколи не висловлювався про панування однієї раси над іншою, його Надлюдина стоїть над расами і національностями. Ідея про волю до влади над собою – центральна у творчості Ніцше. Саме воля повинна вивести людину із сутінок на світло, породжуючи нову повноту життя.

Ідеї Ф.Ніцше набули величезного впливу як на сучасних йому філософів, так і на подальшу філософську думку ХХ століття. Саме його ідеї про „позасвідоме” як основу буття, про культуру, що подавляє біологічні потяги та породжує невротичну людину і „невротичну культуру” вплинули на

відомого австрійського лікаря, що досліджував невротичні зриви), засновника психоаналізу – З. Фрейда (1856-1939).

Психоаналіз це один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі позасвідомого в житті людини.

На основі психоаналізу З.Фрейд пропонує свою філософську концепцію людини та культури, яку в подальшому коригують та розвивають відомі філософи неофрейдисти – Е.Фромм, К. Хорні та інші.

Близькі до «філософії життя» ідеї З.Фрейда мають свої особливості. На відміну від Шопенгауера та Ніцше, в концепціях яких позасвідомі потяги тлумачились як якась неземна сила, засновник психоаналізу надає їм біологічного характеру, який має риси еротичної та деструктивної спрямованості. Філософ вирізняє дві групи інстинктів: «інстинкти життя» й «інстинкти смерті». Перша група інстинктивних потягів – «Ерос», призначена для підтримки життя й розмноження виду. Друга група – інстинкти смерті «Танатос» - лежать в основі всіх виявів жорстокості, агресії, самогубств і вбивств. Взаємодією й протидією цих позасвідомих сил визначається розвиток особистості й культури. Енергія інстинктів може бути придушена чи «сублімована» (тобто направлена на інші цілі) через певні інститути культури.

Культура у філософії Фрейда трактується не однобічно. З одного боку, здібностей, а з іншого (через обмеження позасвідомих потягів) є причиною невротів. Щоб людське життя гармонійно розвивалося, біологічній енергії позасвідомих потягів треба дати можливість реалізувати себе у вигляді різних форм культурної діяльності. Описуючи різні способи пристосування людини до життя в суспільстві, З.Фрейд доходить висновку, що найефективнішим способом «утечі від страждань» є «творча професійна діяльність», оскільки лише вона може надати задоволення і принести щастя у процесі життя.

Філософська концепція З.Фрейда про людину вже більше чим півстоліття постає у центрі уваги дослідників і носить дискусійний характер. Але ж, без сумніву, заслуга мислителя полягає в тому, що він зробив

позасвідоме психічне предметом свого аналізу, намагався розкрити механізми взаємодії позасвідомого і свідомого, дослідити динаміку розвитку людини у культурному середовищі. Його концепція багато в чому визначила культуру ХХ століття і вплинула на розвиток такого відомого філософського напрямку як філософська АНТРОПОЛОГІЯ.

б) Філософська антропологія

Починаючи вивчення питання, студентам треба мати на увазі, що філософська антропологія ХХ століття почала свій розвиток у Німеччині і пов'язана з розробкою концепції людини таких видатних філософів як Макс Шелер, Гельмут Плеснер, Ернст Кассінер та інших.

Серед визначних попередників філософської антропології слід назвати І.Канта, Л.Фейербаха, А.Шопенгауера, Ф.Ніцше. Значний вплив на філософську антропологію здійснили психоаналіз З.Фрейда, феноменологія Е.Гуссерля, фундаментальна онтологія М.Гайдеггера.

Макс Шелер (1874-1928) вважається одним із фундаторів філософської антропології ХХ століття. У широкому розумінні деякі дослідники вважають цього мислителя ініціатором „переорієнтації” філософії на антропологічний спосіб мислення.

Головне своє завдання М.Шелер бачить у створенні цілісного вчення про людину, яке змогло б об'єднати найрізноманітніші антропологічні концепції, що існували у європейській культурі: ***теологічну, філософську і природничо-наукову.***

Вивчення історико-філософських тлумачень людини дало підстави М.Шелеру для висновку, що мислителі минулого не виробили цілісного розуміння підвалин людського буття. Філософ шукає таку ідею людини, яка змогла б синтезувати підходи трьох різних антропологій. Він хоче знайти “сутнісне поняття людини”.

Пошук сутнісного визначення людини приводить М. Шелера до питання: що робить людину людиною? Відповідаючи на це важке питання

філософ знаходить єдину категорією, яка здатна відбити специфіку людського буття в світі. Такою категорією, вважає М.Шелер, є “дух”. Останньому властиві такі риси і якості, котрі ніколи не може мати найрозвинутіша тварина. Серед них – здатність “дистанціюватися” від навколишнього світу, ставитися до нього “предметно”, усвідомлювати себе, або мати самосвідомість. Духовність, в філософії М.Шелера, утворює центр людини, яким визначається особистість. Тому тільки людина, оскільки вона підноситься над собою як живою істотою, може зробити предметом свого пізнання все, в тому числі й саму себе. Щодо цього тезису, мислитель формулює одне з найважливіших завдань філософської антропології, а саме – простежити, як з основної структури людського буття – духу формуються всі специфічно людські надбання: мова, совість, інструменти, держава, ідея, міф, релігія, мистецтво, наука тощо.

Дух, за Шелером, може реалізувати себе у самопізнанні, у культурному творенні лише за умови, якщо він знайде ефективні засоби приборкання бурхливої енергії біологічних чинників “життя”.

Духовне начало в людині – це ціннісно-моральне начало. У ряді своїх праць філософ говорить про існування абсолютних цінностей в житті духу, які уможлиблюють людське спілкування в просторі і часі культури. Любов – вищий прояв людяності і духовності – завжди спрямована не на саму цінність, а на носія цінності – на особистість.

Важливо підкреслити, що особистість у філософії М.Шелера не є суб’єктом пізнання, розуму чи розумної волі. **Особистість – це насамперед “любляче буття”, а не “мисляче” і навіть не “волюче” буття.** Серед найважливіших атрибутів людського буття філософ зазначив чуттєві вияви любові і ненависті як фундаментальні онтологічні визначення людини.

Любов в філософії М. Шелера існує як прагнення, постійна тенденція до ціннісного вдосконалення, адже вона – матір самого розуму і духу. Найвищого значення, наголошує філософ, любов як найважливіший модус буття набуває тоді, коли стає динамічним чинником наближення до “первообразу Єдиного”, яким є вселюблячий, всезнаючий Бог.

Таким чином, аналіз філософської антропології свідчить, що зверненням до Бога як вищої духовно-ціннісної інстанції логічно завершуються всі антропологічні пошуки М.Шелера.

Звертаючись до питання теми, слід також розглянути філософські концепції людини, що набули свого розвитку у послідовників М.Шелера. Одним з найвідоміших послідовників Макса Шелера в Німеччині був Гельмут Плеснер (1892-1985). У своїй основній праці “Щаблі органічного і людина. Вступ до філософської антропології” Г.Плеснер, описуючи людину, виходить із того, що людина є завершенням еволюції органічного світу. Тому, осмисливши її взаємодію із зовнішнім середовищем, - можна за аналогією з будь-яким живим організмом – усвідомити сутність людського.

Тварина постійно перебуває сама в собі, обмежена інстинктивними формами поведінки свого виду. Людина здатна управляти своїми інстинктами, тому вона ексцентрична.

Ексцентричність людського буття для Плеснера – сутнісна характеристика людини. У кожний момент свого життя людина “інша щодо себе”. Її буття лежить за межами інстинктивно-раціональної поведінки тварини.

Для Ернста Кассіра (1874-1945) людина це “символічна тварина”. “Символ – ключ до природи людини” – заявляє він. Еволюція виштовхує людину із світу природи, світу фізичних тіл і зв’язків, якому тваринні предки людини належали цілковито. Людина оточує себе світом культури – “символічним універсамом”. На відміну від раціоналістів минулого Е.Кассіра більш не визначає людину “раціональною твариною”. Для нього людина – “символічна тварина” у буквальному смислі.

Що до осмислення філософсько-антропологічної концепції Е.Кассіра про сутність людини потрібно звернутися до його праці “Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры».

При вивченні теми, студентам треба мати на увазі, що німецька філософська антропологія, набувши у вченні М.Шелера

світоглядних засад, у подальшій еволюції виробила багато різноманітних концепцій людини.

в) Екзистенціалізм та його основні напрями.

Розглядаючи цей напрямок західної філософії, студентам слід згадати основні риси екзистенційної філософської позиції С. Керкегора, який стояв біля витоків екзистенціалізму як нової течії ХХ століття. Адже саме його філософські ідеї набули подальшого розвитку у філософії екзистенціалістів.

Крім цього, слід звернутися до основних рис філософської антропології, яка в цілому намагається визначити людину через її відмінність від тварини. Вона називає її розумною, ексцентричною, символічною, що грає, тощо. Слід також мати на увазі, що на відміну від філософської антропології, екзистенціалізм ХХ століття запропонував іншу парадигму людини. *Фундаментальною рисою екзистенціалізму стало усвідомлення людини як унікальної, неповторної істоти. Ця парадигма дістала назву філософії існування людини. Буття кожної людини розглядається екзистенціалістами як абсолютне. Центральним поняттям цієї філософської течії стає поняття екзистенції - як специфічно людського буття, буття на межі, буття в граничних станах – відчаю, жаху.*

Треба мати на увазі ще одну сутнісну рису екзистенціалізму - це осмислення людини за межами її раціоналізму в само-переживанні і співпереживанні, які відкривають двері до істинних таємниць людського Я.

Зверніть увагу на той факт, що екзистенціалізм стає однією з провідних течій філософії Західної Європи саме на початку ХХ ст. - епохи втрати традиційних релігійних цінностей, моральних орієнтирів, епохи самотності людини в потоці Буття.

Зазвичай екзистенціалізм ділять на *атеїстичний і релігійний*. Ці напрями по-різному трактують межі людського існування і можливості їх подолання. Релігійний екзистенціалізм є результатом розвитку християнської культури. Тому він цілком може бути названий християнським

екзистенціалізмом. Найбільш відомими представниками цього напрямку вважаються Карл Ясперс і Габріель Марсель.

До видатних представників атеїстичного екзистенціалізму належать Жан Поль Сартр та Альбер Камю. В чому сенс атеїстичного екзистенціалізму? Атеїстичний екзистенціалізм ґрунтується на твердженні, що людська сутність є розгортання людського існування в цьому світі. Трансцендентна природа людської сутності заперечується. Атеїстичний екзистенціалізм залишає людину наодинці з собою, без ідеї Бога. Філософія атеїстичного екзистенціалізму – це філософія абсолютно самотньої людини. Це філософія людини, що звалила на себе знання про ілюзорність всіх обіцянок релігії і несе його, подібно Сізіфу, на вершину свого життя.

Релігійний екзистенціалізм виходить з ідеї творення людини Богом. Проте Бог створює людину не завершеною, а відкритою до діалогу і розвитку. Бог не обмежує людину рамками якоїсь готової сутності, вона повинна стати собою через своє існування. На відміну від атеїстичного екзистенціалізму, релігійний екзистенціалізм переконаний, що *сутність людини виходить за межі земного існування* – вона знаходиться як у вічному, божественному існуванні, так і у існуванні людського Я.

Екзистенція людини спрямована до досягнення трансценденції (Бога і власної Вічності) через внутрішній, інтимний прорив до неї. Саме це дає підставу релігійним екзистенціалістам твердити про вічність людського існування, що підносить людину над *абсурдністю окремих ситуацій життя*.

Фундатором німецької екзистенціальної онтології вважають *Мартіна Хайдеггера (1889-1976)*.

До проблеми буття людини М. Хайдеггер звертається під час формування книги “Буття та час” (1927). Він зосереджує увагу не на зовнішніх проявах людського буття, а на виявленні сутності наявного буття людини, яка “полягає в її екзистенції”.

Філософ порушує питання про необхідність пізнання найфундаментальнішої основи світу – буття як такого, буття самого по собі. Вся попередня філософія була пізнанням лише суцього, оскільки була

пізнанням метафізичним. Переосмислення онтологічних уявлень попередньої філософії спирається на методологічне підґрунтя феноменологічної методології Е.Гуссерля, герменевтики В.Дільтея, культурології Ф.Ніцше.

М.Хайдеггер наполягає на розрізненні між “сущим” (речовим) зовнішнім, об’єктивним, даним, що визначається конкретними науками і дає знання не самих речей, а їх “конструктивного принципу” (сукупності певних операцій, на які вказується у визначенні речі), і буттям – das Sein. *Буття – це відкритість людині, воно завжди незавершене, незакінчене, постає як питання, а не відповідь, як можливість, а не дійсність, є існування (екзистенція), а не сутність (есенція).*

Позиція Хайдеггера може бути прояснена за допомогою такого фундаментального постулату: не людина визначає Буття, а Буття – людину. Або інакше: людина виводиться з Буття, а не Буття з людини. Що ж філософ вкладає в слово “Буття”?

Мислитель так роз’яснює нам це питання так, що споконвіку незмінне і всюди стосується нас, людей, але чого ми, власне, навіть не помічаємо. Ми називаємо це словом “Буття”. Цим іменем називається те, що ми розуміємо, коли говоримо: “є”, і: “було”, і: “буде”. Все, що досягає нас і чого ми хочемо досягти, проходить через висловлене чи невисловлене “є”.

Отже, незважаючи на нашу неувагу до Буття, воно постійно присутнє в нас, маючи невидиму, але незламну владу. А значить, лише через співвіднесеність із Буттям ми можемо з’ясувати, що в людині найголовніше і найважливіше. Спираючись на це міркування, *Хайдеггер визначає людину як специфічне Ось-Буття (Dasein).*

М.Хайдеггер доклав величезних зусиль, аби віднайти своє бачення феномену людини і зробити більш-менш зрозумілим для інших. Зазначаючи, що ніяка сукупність дефініцій не може з’ясувати, що таке людина, він наголошував, що остання певним чином є тотожною власному буттю, існуванню “буттю-в-світі” – Dasein – і завжди залишатиметься “тайною буття”. Істотне в людині – це “буття ось”, “присутність”. Людина є невизначуваним, але наявним “ось”, яке не складається з різних елементів світу, а відкрите

всьому і здатне вмістити Ціле. *Людина існує остільки, оскільки реалізує можливості свого “ось”*.

При вивченні цього питання, треба мати на увазі, що *екзистенційне буття людини* за Хайдеггером є принципово *часовим феноменом*, причому часові характеристики людини набувають значного структурного розмаїття, визначальна роль серед якого - *часовість та історичність*.

Звертаючись до *екзистенціалізму Карла Ясперса (1883-1969)*, треба мати на увазі, що для нього характерно також прийняття безмежності людського існування і його вічності. Але на відміну від Гайдеггера, він послідовно відстоює християнські позиції і вважається основоположником саме *релігійного екзистенціалізму XX століття*.

К. Ясперсу співзвучне також філософсько-антропологічне мислення М.Шелера про феномен людини як незавершеного людського буття в світі, наголошення на самоцінності індивідуального існування. Він розглядає екзистенціальні, внутрішні виміри людини в контексті відчуження соціуму.

На відміну від ускладнених теоретичних побудов М.Хайдеггера філософія К.Ясперса є більш доступною для розуміння. Її головна мета – допомагати кожній людині усвідомити сенс власного життя шляхом досягнення екзистенціальних підвалин само-буття і таким чином реалізувати справжню сутність, своє людське покликання.

Людську ситуацію К.Ясперс розглядає в трьох площинах буття: як “буття-в-світі”, або предметне буття, що орієнтує людину в світі зовнішніх часово-просторових речей; як “екзистенціальність”, або індивідуальну людську самість, котра ніколи не перетворюється на об’єкт; як “трансценденцію” – вищий рівень, що сягає Бога і залишається недосяжним для “екзистенціальності”, людського мислення.

К.Ясперс вважає, що екзистенціальність не фіксується усталеними формами буття людини і тому може бути предметом філософського сприймання, а не об’єктом наукового пізнання.

Найбільш напружено і вагомо для людини екзистенціальність виявляється в так званих граничних ситуаціях – перед лицем смерті, у

переживаннях страху, вини, турботи, страждань тощо. В граничній ситуації стає неістотним усе те, що заповнювало людське життя в її повсякденності – індивід безпосередньо відкриває свою сутність як кінцеву екзистенціальність.

Важливо звернути увагу на те, що К.Ясперс наділяє *екзистенціальність* такою характеристикою, як *історичність*, котра впливає з конечності людини, а саме – з її смертності; з необхідності зв'язків з іншими людьми та всім “суспільно-історичним світом”; нарешті, із залежності людського пізнання від чуттєвого споглядання власного досвіду. На відміну від тварини, зазначає він, людина є такою істотою, яка не тільки існує, а й знає, що вона існує. Далі, тільки людина знає, що її існування обмежене у часі. *Зазначимо, що в екзистенціальній онтології акт усвідомлення людиною своєї конечності має ключове значення. Адже саме він надає актуальності питанням про сенс і призначення людського існування, а також про історію як форму нагромадження і передачі людських цінностей попередніх поколінь.*

Треба підкреслити, що не другорядне місце надає К.Ясперс (як і вся філософія екзистенціалізму) такій екзистенціальній якості людини, як *свобода*. Вона – результат усвідомлення людиною невизначеності свого становища в світі, необхідності самій вирішувати проблеми свого існування. Свобода, на його думку, є прямим наслідком конечності людини, в ній – витoki наших дій й усвідомлення всього буття.

Таким чином, свобода у філософії К.Ясперса концептуально не існує як самоціль. Нею не можна володіти; людина її виявляє тоді, коли, прагнучи реалізувати себе, робить свій вибір. Але свобода стає продуктивною лише тоді, коли людина долає свою екзистенціальну самотність. Людське буття у філософії Ясперса існує як “буття-з-іншими”. Ізольоване само-буття не може скористатися своєю свободою, перебуває у стані можливості і як таке врешті-решт розчиняється в ніщо.

Осмилення філософії К.Ясперса передбачає знайомство з його *концепцією комунікації*. Адже саме ця концепція репрезентує специфіку екзистенціальної філософії мислителя. Треба мати на увазі, по-перше, що вихідною тезою концепції комунікації є парадигма: “екзистенціальне осягає

себе лише спільно з іншим екзистенціальним”. Це принципово важливо, оскільки, екзистенціальне може виявити себе лише через спілкування. По-друге, треба мати на увазі, що комунікація у філософії Ясперса існує двох типів: екзистенціальна і масова. Звертаючись до літератури, необхідно проаналізувати ці типи комунікації. Важливо мати на увазі той глибокий висновок до якого приходять філософ. Він обґрунтовує, що кардинальні всеохоплюючі досягнення технологічного розуму в ХХ ст. практично утворили “іншу природу”, універсальний штучний світ, в якому приречене перебувати людське буття.

Характерну для сучасної епохи кризу духовності К.Ясперс пов’язує з розпадом традиційних цінностей і передусім із занепадом релігійної віри. В минулі епохи релігія була повсякденною духовною атмосферою людського життя, надаючи останньому стабільності й визначеності. В наш час, коли релігія стала предметом свободи совісті, дотримання її догматів, зокрема християнських, втратило масовий характер. Панівний технічний етос не сприяє формуванню релігійного світогляду, способу життя. Крах релігійних переконань мав наслідком появу різних концепцій невіри (нігілізму) та псевдо віри (вчень, котрі обіцяють спасіння людства, побудову раю на Землі). Всі вони, на думку К.Ясперса, є формами ідеологічного мислення і як такі роз’єднують людей, унеможливаючи справжню комунікацію між ними.

Тому на місце релігії та її ідеологічних заміників він пропонує свій варіант віри – *філософську віру*, звернуту до душі людини, до умов її справжнього само-буття. Як, в такому разі, К.Ясперс, розв’язує проблему віри та знання? На його думку, головна мета філософської віри вбачається в досягненні сенсу життя шляхом осмислення буття. З огляду на те, що людина як суб’єкт ніколи не є завершеною, то й філософська віра не може посылатися на себе як на віру в останній інстанції. Філософська віра є віра людини в свої можливості, в ній дихає її свобода.

Яскравим представником французького екзистенціалізму постає Жан Поль Сартр (1905–1980). Програмною працею Ж.-П.Сартра є книга “Буття і ніщо”(1943). Щодо осмислення Буття, Жан Поль Сартр використовує

три поняття “буття-в-собі”, “буття-для-себе” і “буття-для-іншого”. За допомогою цих понять він описує не буття взагалі, а *індивідуальне неповторне існування*. Це стає можливим через подолання настанови, що філософське пізнання є цінним само по собі, і звернення до людини як до реальності, яка має значення не тільки в акті пізнання, а й за його межами.

“Буття-в-собі” трактується Сартром як початковий, перед-особистісний стан людини. Вихід за його межі в самосвідомість визначається як “буття-для-себе”. Але вищий свій прояв людське існування дістає в “бутті-для-іншого” – як у відношенні до іншої людини, так і до себе.

У “бутті-для-іншого” відбувається не лише самопізнавальна, а й буттєва зміна людиною самої себе. Це вихід у новий проект свого існування. Тут людину очікують конфлікти, і вона повинна бути готова до них, - вважає Сартр. Але лише через конфлікт із самою собою як Іншим і конфлікт з Іншим із зовнішнього світу людина може знайти істинність свого існування, знайти свій сенс існування.

Проблема сенсу буття, вибору, свободи, відповідальності є центральною тематикою екзистенціалізму Ж.-П.Сарта. Щоб уявити як вирішує їх філософ необхідно проаналізувати його працю “Екзистенціалізм – це гуманізм”.

Зверніть увагу на те, що за Сартром, свідомість є “ніщо” (заперечення, запитання тощо), тим самим воно виступає як визначальна (онтологічна) характеристика людського буття. Цю можливість людини привносити в світ “ніщо” Сартр назвав “свободою”, яка відповідно набуває того самого “онтологічного” статусу. Свобода не є властивістю, яка поряд з іншими належала б до сутності людського буття, оскільки “нема різниці між буттям людини та її “свободо-буттям”.

Свобода - це вибір самого себе, свого проекту і відповідальність за здійснений вибір. Людина, на думку Сартра, абсолютно вільна. Визнати залежність (детермінацію) її вчинків від природи, Бога, суспільства – значить замахнутись на її свободу, на специфіку її екзистенції, звести її до стану речі. В будь якій ситуації існує вибір, у кожному випадку людина може вибирати

смерть, і в цьому вияв її свободи. Але, вибравши життя, вона повинна нести всю відповідальність, яка випливає з цього вибору. Сартра мало цікавлять соціально-політичні свободи. Головну увагу він приділяє *екзистенціальній свободі*. На екзистенціальному рівні, на його думку, вільний навіть раб, ніхто не в силі знищити можливості його вибору.

Слід зазначити, що звичайні поняття набувають в екзистенціалізмі зовсім іншого значення, ніж у попередніх філософських системах. Поняття “вибір” у цій системі відношень означає не вибір між кращим і гіршим, або ж між рівнозначними цінностями на основі раціонального розрахунку, а дещо імпульсивно-природне. Це - “прислуховування” до поклику “екзистенції”.

До того ж, вибір здійснюється без врахування зовнішніх обставин. Звичайно, людина, котра перебуває в якійсь ситуації, відчуває певні вимоги, що йдуть від дійсності. Проте, за Сартром, ці вимоги лише затуляють те, що є основним в людині, а саме: право вибору.

Зверніть увагу на той факт, що абсолютизація свободи Сартром поставила під сумнів моральні цінності як соціальні регулятори відносин між людьми. Якщо свобода конкретної особистості – це щось абсолютне і позитивне як вияв її екзистенції, то все, що її обмежує набуває негативного значення. Прийняти зовнішню моральну норму означає підвести унікальне існування конкретної особистості під всезагальний закон, що рівноцінно втрати екзистенції. Таким чином, виникає питання: які цінності людина повинна вибирати, щоб оставатися Людиною?

Якщо для християнських екзистенціалістів, які виходили з існування Бога, цієї проблеми не існувало, то для атеїстичного екзистенціалізму Сартра вона була дуже гострою. Щоб уникнути цього протиставлення, філософ оголошує, що людина сама є джерелом, критерієм і метою цінностей. Вона їх творить і вибирає поміж ними. У виборі моральних цінностей людині ні на що опертись – ні на природу, ні на Бога. Вона приречена діяти на свій “страх” і “ризик”. Звідси відчуття тривоги і відчаю. Людина самотня, покинута в світі, тривога і відчай – це плата за свободу. “Ми є свобода, яка вибирає, - наголошує

Сартр, - але ми не вибираємо бути вільними; ми засуджені до свободи”(Ж.-П.Сартр: «Екзистенціалізм – это гуманізм»).

Але така тотальна свобода вимагає такої ж тотальної відповідальності. Будучи засудженою до свободи, людина несе тягар світу на своїх плечах.

Відзначимо, що у праці Сартра “Екзистенціалізм – це гуманізм”, існує досить оригінальне обґрунтування гуманістичного характеру справжньої “екзистенції”. Гуманізм тут полягає в тому, що оскільки людина безперервно трансцендує, виходить за межі самої себе (так званий феномен інтенційної спрямованості), то людська суб’єктивність є суттєвою характеристикою перебування людини в світі. Це - нагадування людині, що смисл світу проходить через неї, що вона відповідальна за все, що відбувається навколо неї.

Отже проблема полягає лише в тому, щоб у людини було “чисте сумління” під час вибору. Вибір має здійснюватися не на основі раціонального розрахунку, під тиском обставин, чи попередньо визначених правил, а через визнання того, що кожен індивід є творцем людських цінностей і що його первісна (“онтологічна”) свобода є основою усіх цінностей.

Людина, яка вільно проектує себе в майбутнє, прагне досягти цілком певної “позитивної” мети. Але, водночас, досягаючи її, вона одразу вибирає нову мету, досягнення якої приводить до нового вибору. Таким чином, людський вибір і свобода вказують на людське прагнення досягти “тотальності” – “синтезу” “в-собі і для-себе” буття, тобто прагнення стати буттям, яке б одночасно було й обґрунтуванням свого буття. Це, по суті, прагнення стати Абсолютом – Богом, але це – принципово нереалізований, нездійснений у реальності “проект.

Підсумовуючи питання теми, студентам необхідно звернути увагу на той факт, що проблема поєднання індивідуального вибору (з його начебто однозначно визначеною гуманістичною орієнтацією) з соціально детермінованим типом поведінки є однією з найскладніших, оскільки в “індустріальному суспільстві” соціально культивованій тип поведінки досить сильно суперечив визначальним інтенційним актам індивіда. Існують концепції (дзен-буддизм Д.Судзукі) які бачать вихід у тому, щоб індивіди, які

становлять певні соціальні групи, взяли на себе обов'язок очиститися від своєї погані і прокласти шлях до справжнього особистого досвіду, змінюючи тим самим і соціально зумовлені настанови. Однак, можна сказати, що до того часу, доки соціально-економічна структура суспільства формує соціальний характер, пристосований для виконання певного типу діяльності, питання про можливість гуманістичним чином трансформувати суспільства на основі індивідуального “просвітлення” уявляється нерозв'язаним.

г) позитивізм, його сутність та історичні форми.

Приступаючи до вивчення цього питання, студентам слід зрозуміти, що незвичайність новітніх наукових відкриттів гостро поставила питання про природу наукових понять, співвідношення чуттєвого і раціонального моментів пізнання, емпіричного і теоретичного знання, про істину та її критерії, закономірності розвитку науки, наукової революції тощо.

З кінця XIX століття впливовим став позитивістський напрям з його установкою на точне знання. Водночас у ньому були чітко виражені й суб'єктивно-ідеалістична та агностична тенденції. У своєму історичному розвитку позитивізм пройшов кілька етапів.

Перша його форма виникла ще в 30-40 –х роках XIX століття. Її засновниками були філософ О.Конт (1798-1857), який і запровадив термін «позитивізм», а також англійці – Г.Спенсер (1820-1903), Дж.Ст.Мілль(1806-1873) та інші. Базою для цього напрямку були успіхи емпіричних наук, які ґрунтувалися на даних спостережень та експериментів дослідників. У світоглядному плані позитивізм був негативною реакцією на натурфілософське вчення; у плані соціальному він виражав типове для буржуазного суспільства установку на використання даних науки, практичне оволодіння природою, коли загально світоглядні питання взагалі перестають бути предметом інтересу дослідника.

Згідно з позитивістськими поглядами, наука повинна бути позитивним знанням, яке спирається на данні досвіду. Справа науки –

констатувати, описувати, класифікувати факти досвіду, встановлювати зв'язки між ними, послідовність явищ, тобто виявляти закони. Щодо філософії, то вона, на думку позитивізму, повинна займатися узагальненням висновків конкретних наук, систематизацією наукового знання.

Друга історична форма позитивізму – це махізм, засновником якого були австрійський фізик і філософ Е.Мах (1838-1916) та швейцарський філософ Р.Авенаріус (1843-1896).

Одне з центральних понять махізму – „досвід”, який, за Махом, є сукупність вихідних чуттєвих даних, „елементів”, нібито нейтральних по відношенню до фізичного і психічного. Філософ стверджував, що поняття фізики, якими б абстрактними вони не були, завжди можна простежити до чуттєвих елементів, з яких вони побудовані. Саме пізнання Мах розглядав як процес прогресивної адаптації людини до середовища. Сильні аспекти емпіризму Маха виявилися в його критиці класичної механіки Ньютона. Критика ж головних понять механіки Ньютона відчутно вплинула на формування теорії відносності.

д) релігійна філософія

Звертаючись до вивчення цього питання, студентам слід зрозуміти, що сучасна західна релігійна філософія має багато напрямків та концепцій щодо осмислення буття людини. Ця філософія склалася в різних варіантах – в залежності від особливостей того чи іншого напрямку християнської релігії (католицька, православна, протестантська релігійна філософія), іудейської, ісламської тощо. На ній позначився й характер способу мислення – більш містичний (близький до богословського), або більш раціоналістичний (зближений з наукою).

З кінця XIX і у XX столітті (в епоху значних зрушень у суспільному житті та соціально-психологічних катаклізмів) значно підвищився інтерес до релігії як способу розв'язання людських проблем. Релігійно-філософські

доктрини, які, здавалося б, відійшли в минуле, здобули «нове дихання», почали переосмислюватися до потреб нашого часу і менталітету сучасної науки.

Найбільш типовим у цьому відношенні напрямом вважається неотомізм – сучасна версія вчення Фоми Аквінського (XIII ст.), який у свій час поставив за мету поєднати релігію з наукою, примирити віру і розум. Томізм почав широко розповсюджуватися насамперед у католицьких країнах – як «вічна філософія». У своєму оновленому вигляді він став називатися «неотомізмом». В основі цього напрямку лежить принцип зверхності теології, яка на думку прибічників неотомізму, втілює єдність пізнавального та практичного відношення до світу.

Неотомізм поєднує ідеї середньовічного томістського вчення з філософією Канта, Гегеля, Гуссерля, Хайдеггера. Провідні представники напрямку Ж.Марітен, Е.Жільсон, Ю.Бохенський. Вони не заперечують наукові знання про природу і суспільство, їх реальність, але стверджують їх залежність від Бога. Людський розум пізнає ідеї, закладені в світ Богом.

Таким чином, релігійна філософія розробляє обґрунтування теїзму, існування Бога, його природи і відношення до світу і людини.

Відомі представники неотомістського напрямку - Ж.Марітен та К.Ранер відмовляються від «раціональних» доведень і переносять акцент на екзистенціально-антропологічні мотиви віри в Бога – в тому розумінні, що ця віра, ідея Бога як абсолютного буття, розумного й морального первоначала світу виражає фундаментальну потребу й установку людини, дає їй правильну орієнтацію для розв'язання своїх життєвих проблем, забезпечує гуманістичний вимір сучасного науково-технічного і соціального прогресу.

Однією із теч релігійної неотомістської філософії є християнський еволюціонізм П'єра Теяра де Шардена (1881-1955). Він репрезентує у своїй праці «Феномен людини» концепцію космічного походження людини, і проголошує неминучість еволюції людини і людства в напрямі до Бога, в результаті чого відбувається персоналістичне перетворення всього буття світу. Космос, на його думку, перебуває в процесі еволюції, відбувається

закономірний перехід від «переджиття» до життя, виникає людина, яка і стає центром подальшої еволюції, єднання людей.

Суть теоретичної концепції Теяра де Шардена в припущенні, що космічному універсалу поряд з процесом розширення властивий і протилежно спрямований процес – згортання. Він здійснюється через нарощування внутрішньої зосередженості, накопичення, ускладнення організації.

Космос розширюється, збільшується в обсязі і одночасно концентрується в кожному своєму прояві, кожній часточці; елементарними носіями його цілісності є молекула, клітина, психіка, яка потенційно властива йому завжди, але здійснює своє втілення в людині, її свідомості і духовності. Еволюція Всесвіту бере свій початок в трансцендентному центрі «Омега», але його подальше розгортання внутрішньо запрограмоване. Свідомість і ментальність споконвічно містяться в космічній еволюції, але знаходять своє втілення в людському феномені.

Підводячи підсумок, зазначимо, що головний напрям еволюції сучасної релігійної філософії – це її «антропологізація» - висунення на перший план проблеми людини в світі, підкреслення гуманістичного змісту релігійного вчення, яке, як вважається, може стати плідним у розв'язанні проблем духовно-морального і соціального життя.

Контрольні запитання та завдання:

1. Що сприяло з'яві „філософії життя” та які її характерні риси?
2. Окресліть основні етапи становлення філософської антропології.
3. Доведіть спільне і відмінне у поглядах представників німецької класичної філософії та М.Шелера стосовно визначення сутності людини.
4. Що лежить в основі філософсько-антропологічного тлумачення особистості в концепції М.Шелера? У чому полягає сутність людини за Шелером?

5. Прокоментуйте фундаментальні риси екзистенціалізму? Що є екзистенція?
6. Що є істотним в людині за М.Хайдеггером?
7. Прокоментуйте концепцію “комунікації” К.Ясперса. Яка теза лежить в основі цієї концепції?
8. Як розв’язує проблему буття людини атеїстичний екзистенціалізм?
9. Як філософи-екзистенціалісти розуміють гуманізм?
10. Вичленіть спільне і відмінне в концепціях “буття людини” М.Хайдеггера, К.Ясперса та Ж.-П.Сартра.
11. Якого значення набула філософія екзистенціалізму у розв’язанні проблеми людини та суспільства? На які філософські течії сучасності вона вплинула?
12. Окресліть основні етапи становлення позитивістської філософії.
13. У чому полягає сутність релігійної філософії?

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Курс лекцій.: Навч. посібник // І.В.Бичко та ін. – К., 1991.

Історія філософії: Підручник. //А.К. Бичко, І.В.Бичко, В.Г. Табачковський, -К., 2001.

Філософія. Посібник //Є.М. Причепій, А.М. Черній та ін. – К., 2001.

Зарубіжна філософія ХХ століття. – К., 1993.

Современная Западная философия. Словарь. – М.,1991.

Додаткова література:

1. Головка Б.А. Онтологія існування людини у Мартіна Хайдеггера //Феноменологія буття людини: сучасна західноєвропейська філософська рефлексія. – К., - 1999.

2. Головка Б.А. Філософська антропологія: Навч. посібник – К.: ІЗММ, 1997.
3. Єсипенко Д. Соціофілософський досвід К.Ясперса // Філософська думка. – 2000. - № 1. С. 79-93.
4. Лейбин В.М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М.: Политиздат, 1990.
5. Лях В.В. Екзистенційна свобода: вибір та відповідальність (філософська концепція Ж.-П. Сартра) // Філософська та соціологічна думка. 1995. - №5-6.
6. Руткевич А.М. От Фрейда к Хайдеггеру. – М., 1985.

Першоджерела:

1. Ницше Ф. Сочинения в 2 т.- М.: Мысль, 1990.
2. Камю А. Бунтующий человек. – М.,1990.
3. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде //Сумерки богов. – М., 1990.
4. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо // Сучасна зарубіжна філософія: Хрестоматія. К., 1996.
5. Сартр Ж.-П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм //Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
6. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм //Сумерки богов. – М., 1990.
7. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 1987.
8. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой //Фрейд З. Либидо. - М.,1996.
9. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. – М.,1990.
10. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме //Проблема человека в Западной философии. – М., 1988.
11. Хайдеггер М. Бытие и время. - М., 1997.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.